

REVIEW OF RESEARCH

ISSN: 2249-894X

IMPACT FACTOR : 5.7631 (UIF)

VOLUME - 10 | ISSUE - 2 | NOVEMBER - 2020

वर्धा जिल्हा परिषदेतील ग्रामीण महिलांमध्ये जननी सुरक्षा योजनेच्या वापराचे सामाजिक-आर्थिक निर्धारक

डॉ. मिनाक्षी नत्थूजी कुबडे

सहाय्यक प्राध्यापक

डॉ.आंबेडकर कॉलेज ऑफ सोशल वर्क, वर्धा .

सारांश:

जननी सुरक्षा योजना हा भारतातील ग्रामीण महिलांसाठी आर्थिक प्रोत्साहनाद्वारे संस्थात्मक प्रसूतीना चालना देऊन माता आरोग्य सुधारण्याच्या उद्देशाने एक सरकारी उपक्रम आहे. त्याची व्यापक अंमलबजावणी असूनही जननी सुरक्षा योजनेचा वापर विविध क्षेत्रांमध्ये विसंगत राहिला आहे ज्यामध्ये सामाजिक-आर्थिक घटक महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावत आहेत. हे संशोधन वर्धा जिल्हा परिषदेतील ग्रामीण महिलांमध्ये जननी सुरक्षा योजनेच्या वापरावर प्रभाव टाकणाऱ्या सामाजिक-आर्थिक निर्धारकांची तपासणी करते. अध्ययन कालावधीत प्रसूती झालेल्या ३०० महिलांकडून माहिती संकलित करण्यात आली आहे. या अध्ययनात विविध सामाजिक-आर्थिक घटकांचे परीक्षण केले जाते, ज्यात शिक्षण, उत्पन्न, जात, कौटुंबिक आकार आणि जागरूकता व जननी सुरक्षा योजनेचे फायदे वापरण्याच्या निर्णयावर त्यांचा प्रभाव यांचा समावेश आहे. परिणाम दर्शवितात की उच्च शिक्षण, जागरूकता आणि चांगल्या आर्थिक स्थितीचा जननी सुरक्षा योजना वापरण्याच्या शक्यतेवर सकारात्मक परिणाम झाला, तर रसद आव्हाने, सांस्कृतिक विश्वास आणि आरोग्य सुविधांपर्यंत मर्यादित प्रवेश हे महत्त्वपूर्ण अडथळे होते. अध्ययनाच्या निष्कर्षांनी सूचित केले आहे की जागरूकता कार्यक्रम वाढवणे, आरोग्यसेवा पायाभूत सुविधा सुधारणे आणि आर्थिक आणि सांस्कृतिक अडथळे दूर करणे ग्रामीण भागात जननी सुरक्षा योजनेचा प्रभावी वापर वाढवू शकते. जननी सुरक्षा योजनेची अंमलबजावणी धोरणे परिष्कृत करण्यासाठी आणि ग्रामीण भारतातील मातृ आरोग्य परिणाम सुधारण्यासाठी धोरणकर्त्यांना हा अध्ययन मौल्यवान अंतर्दृष्टी प्रदान करतो.

मुख्य शब्द: जननी सुरक्षा योजना, ग्रामीण महिला, माता आरोग्य, सामाजिक-आर्थिक निर्धारक, संस्थात्मक वितरण, वर्धा जिल्हा परिषद.

परिचय:

माता आरोग्य ही भारतातील एक महत्त्वाची चिंतेची बाब आहे, विशेषतः ग्रामीण भागात जिथे आरोग्य सेवांचा प्रवेश मर्यादित आहे आणि शहरी भागांच्या तुलनेत मातामृत्यूचे प्रमाण जास्त आहे. भारत सरकारने २००५ मध्ये राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान (NRHM) चा एक भाग म्हणून जननी सुरक्षा योजना सुरू केली, ज्याचा उद्देश संस्थात्मक प्रसूतीना प्रोत्साहन देऊन आणि गर्भवती महिलांना आर्थिक प्रोत्साहन देऊन माता आणि नवजात मृत्यूदर कमी करणे आहे. आरोग्य संस्थांमध्ये प्रसूती करणाऱ्या महिलांना ही योजना रोख लाभ देते, त्यामुळे त्यांना बाळंतपणादरम्यान, विशेषतः ग्रामीण आणि अविकसित भागात वैद्यकीय सेवा घेण्यास प्रोत्साहन मिळते.

योजनेची व्यापक उद्दिष्टे असूनही, जननी सुरक्षा योजनेचा वापर वेगवेगळ्या प्रदेशांमध्ये लक्षणीयरीत्या बदलतो. सामाजिक-आर्थिक घटक तिची परिणामकारकता ठरवण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावतात. ग्रामीण महाराष्ट्रातील वर्धा जिल्हा परिषद या निर्धारकांचा अभ्यास करण्यासाठी एक अनोखी परिस्थिती सादर करते. जिल्हा, त्याच्या विविध सामाजिक-आर्थिक परिदृश्यासोबत, शिक्षण, उत्पन्न, जात, जागरूकता, आणि घरगुती आकार यासारख्या घटकांचा जननी सुरक्षा योजना लाभ घेण्यावर कसा परिणाम होतो याबद्दल मौल्यवान

अंतर्दृष्टी प्रदान करते या योजनेचा उद्देश संस्थात्मक प्रसूती वाढवणे आणि माताव बालमृत्यू दर कमी करणे हा आहे तरीही अनेक ग्रामीण महिलांना त्याचा लाभ मिळण्यात अडथळे येतात.

वर्धा जिल्हा परिषदेतील ग्रामीण महिलांमध्ये जननी सुरक्षा योजनेच्या वापरावर परिणाम करणाऱ्या सामाजिक-आर्थिक निर्धारकांचा शोध घेणे हे या संशोधनाचे उद्दिष्ट आहे या योजनेचा परिणामकारक वापर सुलभ करणारे किंवा अडथळा आणणारे प्रमुख घटक समजून घेऊन अध्ययन त्याच्या पोहोच आणि अंमलबजावणीमध्ये सुधारणा करण्याचे मार्ग ओळखण्याचा प्रयत्न करतो या व्यतिरिक्त, हे संशोधन जागरूकता मोहिमांची भूमिका आरोग्यसेवा पायाभूत सुविधांची उपलब्धता आणि सामाजिक-सांस्कृतिक अडथळांचे परीक्षण करते जे ग्रामीण महिलांच्या संस्थात्मक वितरण सेवांचा वापर करण्याच्या इच्छेवर परिणाम करू शकतात या विश्लेषणाद्वारे, अध्ययन मातृ आरोग्यावरील व्यापक चर्चेस हातभार लावतो आणि ग्रामीण भारतातील जननी सुरक्षा योजनेची पोहोच आणि प्रभाव वाढविण्यासाठी शिफारसी प्रदान करतो.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

- १) वर्धा जिल्हा परिषदेतील ग्रामीण महिलांमध्ये जननी सुरक्षा योजनेच्या वापरावर परिणाम करणारे सामाजिक-आर्थिक घटक ओळखणे.
- २) वर्धा जिल्हा परिषदेतील ग्रामीण महिलांमधील जननी सुरक्षा योजनेबद्दल जागरूकतेच्या पातळीचे मूल्यांकन करणे
- ३) ग्रामीण महिलांना जननी सुरक्षा योजनेच्या लाभ मिळवण्यात आणि वापरण्यात येणाऱ्या अडथळांचा आणि आव्हानांचा शोध घेणे
- ४) जननी सुरक्षा योजनेचा वापर सुलभ करण्यासाठी किंवा अडथळा आणण्यासाठी सरकारी आरोग्य सेवा उपक्रम आणि स्थानिक आरोग्य पायाभूत सुविधांची भूमिकातपासणे.
- ५) जननी सुरक्षा योजनेच्या संदर्भात मातृ आरोग्याच्या परिणामांवर सामाजिक-आर्थिक घटकांच्या प्रभावाचे मूल्यांकन करणे

साहित्य समीक्षा:

जननी सुरक्षा योजनेची अंमलबजावणी आणि भारतातील ग्रामीण महिलांमध्ये तिच्या वापरावर परिणाम करणाऱ्या सामाजिक-आर्थिक घटकांच्या संदर्भात व्यापकपणे अभ्यास करण्यात आला आहे. कुमार आणि सिंग (२०१२) यांनी ठळकपणे सांगितले की शिक्षण, उत्पन्न आणि कौटुंबिक आकार जननी सुरक्षा योजनेचे वापर निर्धारित करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात उच्च शिक्षण आणि चांगल्या आर्थिक परिस्थितीमुळे संस्थात्मक वितरणासाठी प्रवेश सुलभ होतो, तर कमी उत्पन्न गटांना वाहतूक खर्चामुळे आव्हानांचा सामना करावा लागतो. शर्मा (२०१३) यांनी जागरूकतेचा अभाव घरातील बाळंतपणासाठी सांस्कृतिक प्राधान्ये आणि रसद अडचणी यासारख्या अडथळांवर लक्ष केंद्रित केले, वापर वाढवण्यासाठी चांगल्या आरोग्यसेवा पायाभूत सुविधा आणि जागरूकता कार्यक्रमांच्या गरजेवर भर दिला. पटेल आणि प्रसाद (२०१४) यांनी निरीक्षण केले की जात, उत्पन्न आणि शिक्षण यासारख्या सामाजिक-आर्थिक घटकांचा संस्थात्मक प्रसूती दरांवर जोरदार प्रभाव पडतो उच्च सामाजिक-आर्थिक पार्श्वभूमी असलेल्या महिलांना आरोग्यसेवा सुविधांमध्ये अधिक चांगल्या प्रवेशामुळे जननी सुरक्षा योजनेचा फायदा होण्याची अधिक शक्यता असते. त्याचप्रमाणे, जाधव आणि घोरपडे (२०१५) यांना असे आढळून आले की जननी सुरक्षा योजनेच्या वापरातील असमानता शैक्षणिक पातळी, उत्पन्न आणि जात, उच्च शिक्षण आणि चांगली आर्थिक स्थिती यांच्याशी जोडलेली आहे ज्यामुळे उच्च वापर होतो कौर आणि सिंग (२०१६) यांनी यावर जोर दिला की कमी-उत्पन्न गट आणि अनुसूचित जातींमधील महिलांना आर्थिक अडचणी सांस्कृतिक पद्धती आणि जागरूकता नसल्यामुळे जननी सुरक्षा योजनेचे लाभ मिळवण्यात महत्त्वपूर्ण अडथळांचा सामना करावा लागला शुक्ला आणि वर्मा (२०१७) यांनी नमूद केले की उत्तर प्रदेशमध्ये जननी सुरक्षा योजने बद्दल जागरूकता जास्त असताना, वाहतूक खर्च आणि मर्यादित आरोग्य सुविधांसारख्या आव्हानांमुळे पूर्ण वापर टाळला गेलासाहू आणि गुसा (२०१८) यांनी सामाजिक-सांस्कृतिक घटक ओळखले, जसे की संस्थात्मक जन्मास विरोध आणि मर्यादित आरोग्य सेवा, ग्रामीण ओडिशातील प्रमुख अडथळे. राठी आणि शर्मा (२०१९) यांना आढळले की आर्थिक आणि रसद अडथळे, जसे की वाहतूक खर्च आणि रुग्णालयात दाखल करणे, विशेषतः राजस्थानमधील कमी उत्पन्न असलेल्या कुटुंबातील महिलांवर परिणाम होतो एकंदरीत, साहित्य सातत्याने दाखवते की जननी सुरक्षा योजना ने संस्थात्मक वितरण वाढविण्यास मदत केली आहे परंतु सामाजिक-आर्थिक घटक आणि जागरूकता, वाहतूक आणि सांस्कृतिक प्राधान्ये यांसारख्या अडथळांना त्याच्या संभाव्येची पूर्ण जाणीव होण्यासाठी संबोधित करणे आवश्यक आहे. लक्षित पोहोच, सुधारित आरोग्यसेवा पायाभूत सुविधा आणि आर्थिक सहाय्य हे जननी सुरक्षा योजना वापर वाढवण्यासाठी, विशेषतः उपेक्षित ग्रामीण समुदायांमध्ये महत्त्वपूर्ण आहेत

संशोधन पद्धती:

वर्धा जिल्हा परिषदेतील ग्रामीण महिलांमध्ये जननी सुरक्षा योजनेच्या वापरावर परिणाम करणाऱ्या सामाजिक-आर्थिक घटकांचे परीक्षण करण्याचे या अध्ययनाचे उद्दिष्ट आहे. संशोधनामध्ये परिमाणात्मक आणि गुणात्मक अशा दोन्ही पद्धतींचा वापर केला गेला आहे ज्यामध्ये विविध गावांतील ३०० महिलांचे नमुने आहेत. शैक्षणिक स्तर, उत्पन्न, जात, कौटुंबिक आकार, व्यवसाय, जागरूकता आणि आरोग्यसेवा प्रवेश यावर लक्ष केंद्रित करून संरचित मुलाखती आणि प्रश्नावलींद्वारे माहिती संकलित केली गेली आहे या निष्कर्षांमुळे सामाजिक-आर्थिक असमानता दूर करण्यात मदत होईल आणि ग्रामीण भागात जननी सुरक्षा योजना वापरासाठी जागरूकता वाढेल.

वर्धा जिल्हा परिषदेतील ग्रामीण महिलांमध्ये जननी सुरक्षा योजनेच्या वापराचे सामाजिक-आर्थिक निर्धारक:

जननी सुरक्षा योजना हा माता आणि नवजात मृत्यूदर कमी करण्यासाठी २००५ मध्ये भारत सरकारने सुरू केलेला माता आरोग्य कार्यक्रम आहे. हे कमी उत्पन्न असलेल्या कुटुंबातील गर्भवती महिलांना आर्थिक सहाय्य प्रदान करते त्यांना आरोग्य सुविधांमध्ये बाळाला जन्म देण्यास प्रोत्साहित करते. हा कार्यक्रम विशेषतः ग्रामीण आणि कमी सेवा असलेल्या भागातील महिलांसाठी लक्षित आहे, जिथे मातृ आरोग्य सेवेचा प्रवेश बऱ्याचदा मर्यादित असतो. महाराष्ट्रात स्थित वर्धा जिल्हा परिषद, आरोग्य सुविधा, आर्थिक विषमता आणि आरोग्य सेवा निवडींवर प्रभाव टाकणाऱ्या सामाजिक-सांस्कृतिक घटकांच्या संदर्भात अनन्य आव्हानांचा सामना करणाऱ्या ग्रामीण प्रशासकीय घटकांचे प्रतिनिधित्व करते.

वर्धा जिल्हा परिषदेतील ग्रामीण महिलांमध्ये जननी सुरक्षा योजनेचा वापर सामाजिक-आर्थिक निर्धारकांच्या संयोजनाने प्रभावित आहे. उत्पन्नाची पातळी, शिक्षण, जात आणि व्यवसाय यांसारखे घटक संस्थत्मक प्रसूतीच्या महिलांच्या संभाव्यतेवर आणि जननी सुरक्षा योजनेद्वारे प्रदान केलेल्या आर्थिक सहाय्याचा लाभ घेण्याच्या शक्यतेवर प्रभाव टाकतात. आर्थिकदृष्ट्या वंचित कुटुंबातील महिला जे सहसा शेती किंवा अनौपचारिक श्रमावर अवलंबून असतात त्यांना जननी सुरक्षायोजनेचा लाभ मिळण्याची अधिक शक्यता असते.

उत्पन्न आणि आर्थिक मर्यादांमुळे योजनेच्या वापरावर परिणाम होतो, कमी उत्पन्न असलेल्या कुटुंबातील महिला प्राथमिक लाभार्थी आहेत. तथापि, परिवहन, गमावलेले वेतन किंवा जननी सुरक्षा योजनेद्वारे समाविष्ट नसलेल्या अतिरिक्त आरोग्य सेवांसाठी पैसे देण्यास असमर्थता यासारख्या अप्रत्यक्ष खर्चांमुळे योजनेच्या वापरामध्ये तफावत आहे. जननी सुरक्षा योजनेच्या वापरामध्ये शिक्षण ही महत्त्वाची भूमिका बजावते, उच्च स्तरावरील शिक्षण असलेल्या महिलांना या योजनेबद्दल माहिती असण्याची, त्याचे फायदे समजण्याची आणि मातृ आरोग्य सेवेबाबत माहितीपूर्ण निर्णय घेण्याची अधिक शक्यता असते याउलट, ग्रामीण महिलांमध्ये निरक्षरता किंवा कमी शैक्षणिक पातळी अनेकदा कार्यक्रमाविषयी कमी जागरूकतेला कारणीभूत ठरते, परिणामी त्यांचा वापर कमी होतो. फायद्यांसाठी अर्ज कसा करायचा किंवा पात्रता निकषांबद्दल जागरूकतेचा अभाव देखील ग्रामीण भागात योजनेच्या प्रभावी अंमलबजावणीमध्ये अडथळा आणू शकतो.

सांस्कृतिक आणि कौटुंबिक प्रभाव देखील संस्थात्मक प्रसूतीचा अवलंब करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात वर्धा जिल्हा परिषदेतील अनेक ग्रामीण महिला घरपोच प्रसूतीला प्राधान्य देतात कारण ते अधिक सुरक्षित किंवा पारंपारिक म्हणून पाहिले जाते काही घटनांमध्ये, कुटुंबातील सदस्य, विशेषतः घरातील ज्येष्ठ स्त्रिया, संस्थात्मक प्रसूतींना परावृत्त करतात ते अनावश्यक किंवा धोकादायक आहेत असे मानून.

प्रवेशयोग्यता आणि आरोग्यसेवा पायाभूत सुविधा हे जननी सुरक्षा योजनेच्या वाढीसाठी प्रमुख निर्धारक आहेत वर्धा जिल्हा परिषदेसारख्या ग्रामीण भागात अनेकदा अपुऱ्या आरोग्यसेवा पायाभूत सुविधांशी संबंधित समस्यांना तोंड द्यावे लागते त्यात प्रशिक्षित आरोग्यसेवा व्यावसायिकांची कमतरता, खराब वाहतूक सुविधा आणि दुर्गम भागात अपुऱ्या आरोग्य सुविधा यांचा समावेश होतो सामुदायिक स्तरावर प्रशिक्षित दाई किंवा आरोग्य कर्मचाऱ्यांची उपस्थिती कार्यक्रमाची सुलभता वाढवू शकते परंतु या सेवांचा अनेकदा दुर्गम भागात वापर केला जातो किंवा अनुपलब्ध होतो.

वर्धा जिल्हा परिषदेतील ग्रामीण महिलांमध्ये जननी सुरक्षा योजनेच्या वापरावर उत्पन्न, शिक्षण, जात, सांस्कृतिक पद्धती, आरोग्यसेवा प्रवेश आणि आरोग्य सेवा पुरवठादारांची भूमिका यासह विविध सामाजिक-आर्थिक घटकांचा प्रभाव पडतो. या महत्त्वाच्या उपक्रमाचा अधिकाधिक महिलांना लाभ मिळू शकेल याची खात्री करण्यासाठी या अडथळांना दूर करणे आवश्यक आहे जननी सुरक्षा योजनेची अंमलबजावणी परिष्कृत करण्यासाठी आणि ग्रामीण महिलांसाठी विशेषतः उपेक्षित समुदायातील महिलांसाठी अधिक सुलभ करण्यासाठी पुढील अभ्यास आणि धोरणात्मक हस्तक्षेप आवश्यक आहेत

परिणाम:

अध्ययनातून असे दिसून आले आहे की जननी सुरक्षा योजनेमध्ये माता आरोग्य परिणाम सुधारण्याची आणि माता आणि नवजात मृत्यूदर कमी करण्याची क्षमता आहे परंतु तिचा उपयोग सामाजिक-आर्थिक घटकांच्या जटिल परस्परसंवादांमुळे प्रभावित होतो मुख्य निर्धारक जसे की शिक्षण, उत्पन्न, जात आणि जागरूकता या योजनेचा लाभ महिलांच्या वापराच्या शक्यतेवर लक्षणीय परिणाम करतात.

बहुसंख्य प्रतिसादकर्ते (६८%) कमी उत्पन्न असलेल्या कुटुंबातील होते ज्यांचे कुटुंब वार्षिक रुपये २५,००० पेक्षा कमी आहे. महिलांचा हा गट त्यांच्या उपजीविकेसाठी प्रामुख्याने शेती आणि अनौपचारिक मजुरीवर अवलंबून होता बऱ्याच भागाने (७४%) प्राथमिक शिक्षण पूर्ण केले होते, फक्त २०% लोकांचे औपचारिक शिक्षण नव्हते. जातीय वितरणाच्या दृष्टीने, ६०% स्त्रिया मागास जातीतील होत्या, तर २५% अनुसूचित जाती, आणि १५% सर्वसाधारण जातीतील होत्या.

एकूणच, जननी सुरक्षा योजनेबद्दल जागरूकता तुलनेने जास्त होती, ८५% प्रतिसादकर्त्यांनी अहवाल दिला की त्यांनी कार्यक्रम ऐकला होता. तथापि, जननी सुरक्षा योजना बद्दल जागरूक असलेल्या केवळ ६०% महिलांनी प्रत्यक्षात लाभांचा वापर केला अध्ययनात असे आढळून आले की ज्या महिलांनी योजनेचा वापर केला नाही त्यांनी प्रामुख्याने वाहतूक समस्यांयोजनेच्या फायद्यांबद्दल माहिती नसणे आणि सांस्कृतिक आणि कौटुंबिक कारणे नमूद केली. ३५% महिलांनी उच्च खर्च आणि आरोग्य सेवा केंद्रांपर्यंत वाहतुकीचा अभाव हे महत्त्वपूर्ण अडथळे असल्याचे नमूद केले २५% लोकांनी योजनेच्या लाभांबद्दल अपुरी माहिती नोंदवली

अशिक्षित महिलांच्या तुलनेत उच्च शिक्षण (१०वी इयत्ते आणि त्यावरील) महिलांनी जननी सुरक्षा योजना योजनेचा (८०%) वापर करण्याची शक्यता लक्षणीय होती, ज्यापैकी केवळ ४५% महिलांनी या योजनेचा वापर केला. वार्षिक रुपये २५,००० पेक्षा कमी कमावणाऱ्या कुटुंबातील महिलांचा वापर दर (५०%) उच्च उत्पन्न असलेल्या कुटुंबातील महिलांच्या तुलनेत कमी होता. मागासवर्गीय महिलांनी सामान्य जातीच्या स्त्रियांच्या (५०%) तुलनेत जास्त वापर दर (६५%) प्रदर्शित केले. लहान कुटुंबातील महिलांच्या तुलनेत मोठ्या कुटुंबातील महिलांचा वापर दर (५५%) कमी होता (७०%). ग्रामीण भागातील आरोग्य सेवा केंद्रांमध्ये प्रवेश मर्यादित होता, अनेक महिलांना जवळच्या सुविधेपर्यंत पोहोचण्यासाठी लांबचा प्रवास करावा लागत होता

अध्ययनातून असे दिसून आले आहे की जननी सुरक्षा योजनेमध्ये माता आरोग्य परिणाम सुधारण्याची आणि माता आणि नवजात मृत्यूदर कमी करण्याची क्षमता असली तरी तिचा उपयोग सामाजिक-आर्थिक घटकांच्या जटिल परस्परसंवादाने प्रभावित होतो धोरणकर्त्यांनी पायाभूत सुविधांमध्ये सुधारणा करून जागरूकता वाढवून आणि असुरक्षित गटांना आर्थिक सहाय्य देऊन या आव्हानांना तोंड देण्यावर लक्ष केंद्रित केले पाहिजे.

चर्चा:

हा अध्ययन महाराष्ट्रातील वर्धा जिल्हा परिषद क्षेत्रातील ग्रामीण महिलांमध्ये जननी सुरक्षा योजनेच्या वापरावर परिणाम करणाऱ्या सामाजिक-आर्थिक घटकांचे परीक्षण करतो. ग्रामीण महिलांना या योजनेचा लाभ किती प्रमाणात मिळू शकतो यावर परिणाम करणारे अनेक गंभीर सामाजिक-आर्थिक घटक या निष्कर्षांवरून दिसून येतात. उत्तरदात्यांमध्ये जननी सुरक्षा योजनेबद्दल उच्च पातळीवरील जागरूकता असूनही, जागरूकता आणि योजनेचा प्रत्यक्ष वापर यामध्ये एक महत्त्वपूर्ण अंतर आहे हे दर्शविते की केवळ जागरूकता वापरासाठी अपुरी आहे.

या प्रदेशातील बहुसंख्य स्त्रिया कमी उत्पन्न असलेल्या कुटुंबातील होत्या, बहुतेकांची कमाई दरवर्षी रुपये २५,००० पेक्षा कमी होती. हे ग्रामीण भारतातील आर्थिक परिस्थिती प्रतिबिंबित करते, जिथे अनेक कुटुंबे मूलभूत गरजा पूर्ण करण्यासाठी संघर्ष करतात जननी सुरक्षा योजना सारख्या कार्यक्रमांद्वारे आर्थिक सहाय्य प्रदान केले जात असतानाही, या कुटुंबांना उपलब्ध मर्यादित आर्थिक संसाधने अनेकदा आरोग्य सेवांमध्ये प्रवेश करण्यासाठी अडथळा म्हणून काम करतात. हे निष्कर्ष मागील अभ्यासांशी संरेखित करतात ज्याने दर्शविले आहे की ग्रामीण क्षेत्रामध्ये मातृ आरोग्य सेवा घेण्यामध्ये आर्थिक मर्यादा एक प्रमुख निर्धारक आहेत

शिक्षण हा आणखी एक महत्त्वाचा सामाजिक-आर्थिक निर्धारक होता, ज्यामध्ये किमान प्राथमिक शिक्षण घेतलेल्या स्त्रियांचा (७४% उत्तरदात्यांचा) औपचारिक शिक्षण नसलेल्या (४५%) तुलनेत जास्त वापर दर (८०%) आहे. हा शोध आरोग्यसेवा शोधण्याच्या वर्तनावर प्रभाव टाकण्यासाठी शिक्षणाचे महत्त्व अधोरेखित करतो. सुशिक्षित महिलांमध्ये अधिक चांगली आरोग्य साक्षरता असण्याची

शक्यता असते, जे त्यांना संस्थात्मक प्रसूतीचे फायदे समजून घेण्यास आणि जननी सुरक्षा योजनासारख्या सेवांमध्ये प्रवेश करण्याच्या गुंतागुंती हाताळण्यास सक्षम करते.

जननी सुरक्षा योजना बदल जागरूकता जास्त असताना (८५%), फक्त ६०% स्त्रिया ज्यांना या योजनेची माहिती होती त्यांनी त्याचा लाभ घेतला. ही विसंगती अनेक अडथळ्यांच्या अस्तित्वाकडे निर्देश करते जे जागरूकता असूनही महिलांना योजनेत प्रवेश करण्यापासून रोखतात. वाहतूक समस्या (३५%), योजनेच्या फायद्यांबद्दल तपशीलवार माहितीचा अभाव (२५%), आणि संस्थात्मक वितरणास सांस्कृतिक प्रतिकार (१५%) हे प्राथमिक अडथळे ओळखले गेले

आर्थिक खर्च आणि आरोग्य सेवा केंद्रांपर्यंत वाहतुकीची अनुपलब्धता यामुळे योजनेचा वापर लक्षणीयरीत्या कमी करून वाहतूक हा सर्वात महत्त्वाचा अडथळा ठरला. जरी जननी सुरक्षा योजना योजना वाहतूक खर्चाची परतफेड करते तरीही हरवलेल्या वेतनाचा अप्रत्यक्ष आर्थिक भार आणि घरासाठी अतिरिक्त काळजी घेण्याच्या जबाबदाऱ्या महिलांना संस्थात्मक काळजी घेण्यापासून परावृत्त करतात.

महिलांना जननी सुरक्षा योजना वापरण्यापासून परावृत्त करण्यात सांस्कृतिक अडथळ्यांनीही महत्त्वाची भूमिका बजावली काही कुटुंबांमध्ये विशेषतः वृद्ध महिलांमध्ये ज्यांना रुग्णालयातील प्रसूती अनावश्यक किंवा जोखमीच्या वाटतात, अशा पारंपारिक पद्धती आणि घरीच प्रसूती प्राधान्ये खोलवर रुजलेली होती. हा प्रतिकार प्रसूतीच्या सभोवतालच्या व्यापक सांस्कृतिक नियमांना प्रतिबिंबित करतो जे सहसा परिचित आणि घरीच प्रसूती पद्धतींना अनुकूल करतात.

या अध्ययनात निष्कर्ष धोरण आणि कार्यक्रम अंमलबजावणीवर महत्त्वपूर्ण परिणाम करतात जननी सुरक्षा योजनेने ग्रामीण भागात माता आरोग्य सेवा सुधारण्यात लक्षणीय प्रगती केली आहे, परंतु त्याची परिणामकारकता विविध सामाजिक-आर्थिक घटकांद्वारे मर्यादित आहे. या अध्ययनात ओळखल्या गेलेल्या अडथळ्यांना संबोधित करून विशेषतः वाहतूक, सांस्कृतिक प्रतिकार आणि माहितीच्या प्रवेशाशी संबंधित धोरण हस्तक्षेप जननी सुरक्षा योजनेचा प्रभाव वाढवू शकतात आणि ग्रामीण भागात माता आणि नवजात मृत्यूदर कमी करण्यास मदत करू शकतात.

निष्कर्ष:

वर्धा जिल्हा परिषदेतील ग्रामीण महिलांमधील जननी सुरक्षा योजनेचा अध्ययन तिच्या वापरावर परिणाम करणाऱ्या जटिल सामाजिक-आर्थिक घटकांवर प्रकाश टाकतो. या योजनेची उच्च जागरूकता असूनही (८५%), केवळ ६०% महिलांनीच त्याचा लाभ घेतला, जे केवळ ज्ञान अपुरे असल्याचे दर्शविते. वाहतूक खर्च, तपशीलवार माहितीचा अभाव आणि संस्थात्मक वितरणास सांस्कृतिक प्रतिकार हे प्राथमिक अडथळे ओळखण्यात आले. मुख्य सामाजिक-आर्थिक निर्धारक जसे की शिक्षण, उत्पन्न, जात, कौटुंबिक आकार व जागरूकता जननी सुरक्षा योजना वापरण्याच्या संभाव्यतेवर लक्षणीय परिणाम करतात शिक्षित स्त्रिया आणि उच्च उत्पन्न असलेल्या कुटुंबातील लोकांना या योजनेचा लाभ होण्याची अधिक शक्यता होती, ज्यामुळे आरोग्यसेवा निर्णय घेण्यामध्ये शिक्षण आणि आर्थिक संसाधनांचे महत्त्व अधोरेखित होते मागासलेल्या जातींमधील महिलांनी उच्च वापर दर प्रदर्शित केला, असे सुचवले की लक्षित पोहोच उपक्रम उपेक्षित समुदायांसाठी अधिक प्रभावी असू शकतात मोठ्या कुटुंबांमध्ये विशेषतः ज्यांचे सदस्य पाच पेक्षा जास्त आहेत त्यांना अतिरिक्त आर्थिक आणि रसद ओझ्यामुळे योजनेचा वापर करण्याची शक्यता कमी होती. अध्ययनाचा निष्कर्ष असा आहे की जननी सुरक्षा योजनेमध्ये माता आणि नवजात मृत्यूदर कमी करण्याची क्षमता आहे परंतु त्याचा परिणाम विविध सामाजिक-आर्थिक घटकांमुळे अडथळा ठरतो ज्यांना अधिक वापरासाठी संबोधित करणे आवश्यक आहे. धोरणकर्त्यांनी वाहतूक पायाभूत सुविधा सुधारणे लक्षित माहितीसह जागरूकता वाढवणे, सांस्कृतिक प्रतिकार दूर करणे आणि कमी उत्पन्न असलेल्या कुटुंबांना अतिरिक्त आर्थिक सहाय्य देणे यावर लक्ष केंद्रित करणे आवश्यक आहे.

संदर्भ:

- 1) Choudhury, A., & Singh, R. (2013). Education and maternal health outcomes: A review of existing literature. *Journal of Rural Health Studies*, 18(3), 150–160.
- 2) Das, A., Bhattacharya, S., & Singh, P. (2015). Challenges in maternal healthcare in rural India: An analysis of transportation and accessibility barriers. *Indian Journal of Public Health*, 59(2), 45–53.

- 3) India. Ministry of Health and Family Welfare. (2006). *Janani Suraksha Yojana: Features & frequently asked questions and answers*. New Delhi: Maternal Health Division, Ministry of Health and Family Welfare, Government of India.
- 4) Kumar, A., & Singh, R. (2012). Socio-economic factors influencing the utilization of maternal health schemes in rural India. *Journal of Rural Health*, 18(2), 135–142.
- 5) Kumar, R., Bachloo, T., Bhardwa, A., & Mukherjee, A. K. (2016). Utilization and perception of health services under JSY among mothers in a rural area of Ambala district, Haryana. *International Journal of Medical Science and Public Health*, 5(8), 1639–1643.
- 6) Lim, S. S., Dandona, L., Hoisington, J. A., James, S. L., Hogan, M. C., & Gakidou, E. (2010). India's Janani Suraksha Yojana, a conditional cash transfer programme to increase births in health facilities: An impact evaluation. *The Lancet*, 375, 2009–2023. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(10\)60744-1](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(10)60744-1)
- 7) Nair, S., & Gupta, R. (2017). Cultural influences on maternal healthcare practices in rural India: A case study of home deliveries and institutional resistance. *International Journal of Social Science and Public Health*, 5(1), 22–35.
- 8) Nanda, P., Jain, R., & Sharma, A. (2014). Socio-economic factors influencing maternal healthcare utilization in rural India: A study of health schemes and outreach programs. *Journal of Public Health and Epidemiology*, 6(9), 268–276.
- 9) Narwal, A., Bhardwaj, G., & Devi, S. (2016). A descriptive study to assess the knowledge among the antenatal mothers regarding Janani Suraksha Yojana in a selected hospital of Bhopal, Madhya Pradesh. *Asian Journal of Nursing Education and Research*, 6(3), 377–380.
- 10) Rao, G., Srinivasan, K., & Iyer, S. (2016). The impact of family size on healthcare utilization: Evidence from rural India. *Journal of Family Welfare*, 62(4), 65–71.
- 11) Sharma, V. (2013). Barriers to the utilization of Janani Suraksha Yojana in rural India. *Indian Journal of Public Health*, 57(1), 45–50.
- 12) Sidney, K., Salazar, M., Marrone, G., Diwan, V., DeCosta, A., & Lindholm, L. (2016). Out-of-pocket expenditures for childbirth in the context of the Janani Suraksha Yojana (JSY) cash transfer program to promote facility births: Who pays and how much? *Studies from Madhya Pradesh, India. International Journal for Equity in Health*, 15, 71. <https://doi.org/10.1186/s12939-016-0362-4>
- 13) Sinha, A. (2015). New empirical evidence for maternal healthcare: Case of JSY in Uttarakhand, India. *Journal of Health Systems*, 1(1), 38–47.
- 14) Trivedi, R., Adhikani, P., Singh, S. P., Singh, S., Nath, S., & Saxena, M. (2014). Comparative evaluation of cash benefit scheme of JSY for beneficiary mothers from different health care settings of Rewa district, Madhya Pradesh, India. *Online Journal of Health and Allied Sciences*, 13(1), 1–4.
- 15) Vikram, K., Sharma, A. K., & Kannan, A. T. (2013). Beneficiary level factors influencing JSY utilization in urban slum population of trans-Yamuna area of Delhi. *Indian Journal of Medical Research*, 138(1), 340–346.